

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

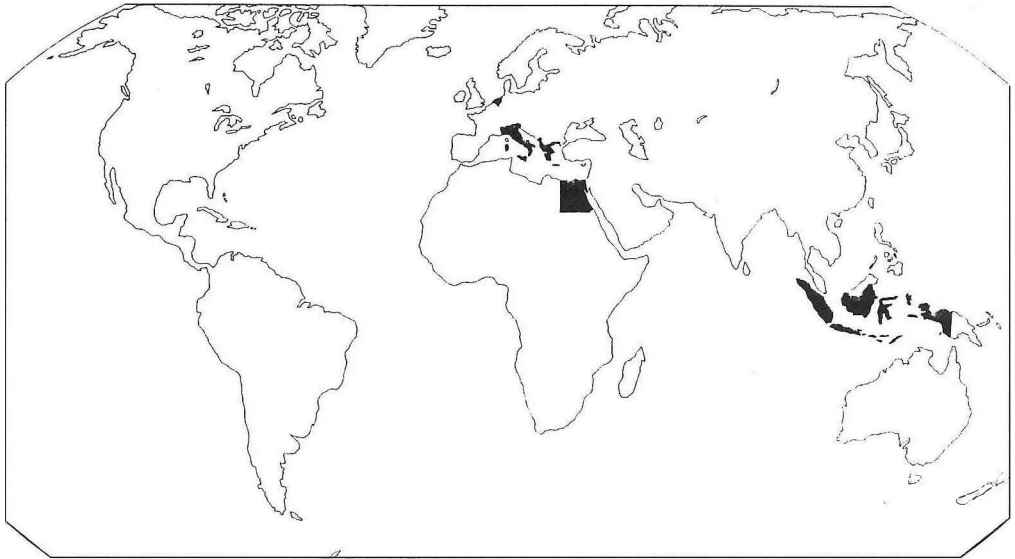
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

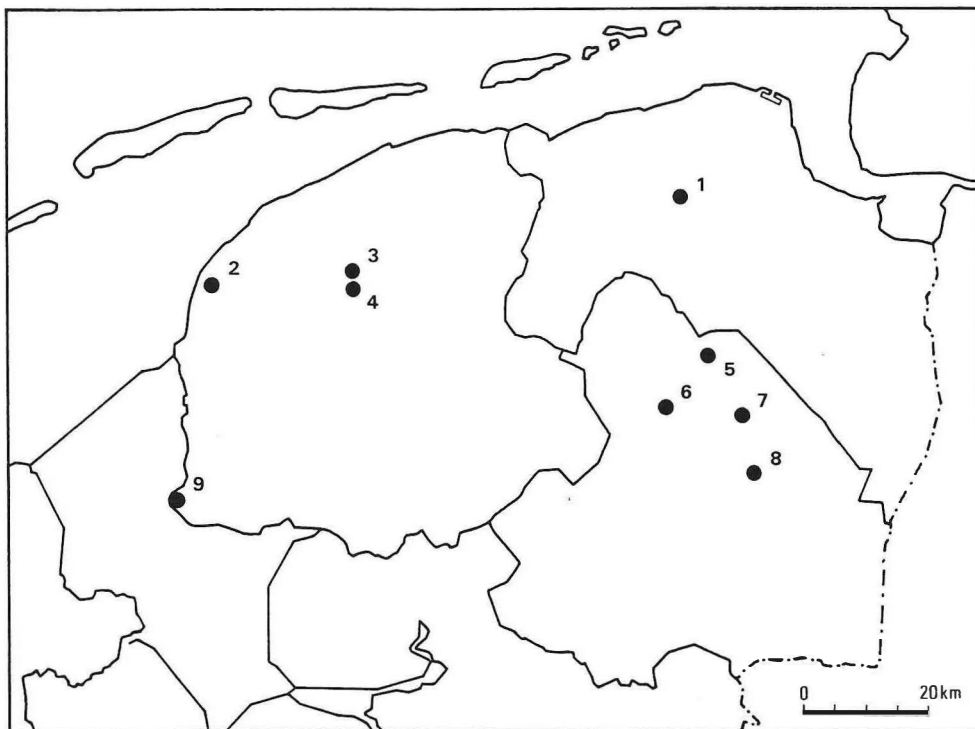
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN ‘The answer is blowing in the wind’: naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDRI & S.J. TUINSTR De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetradrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

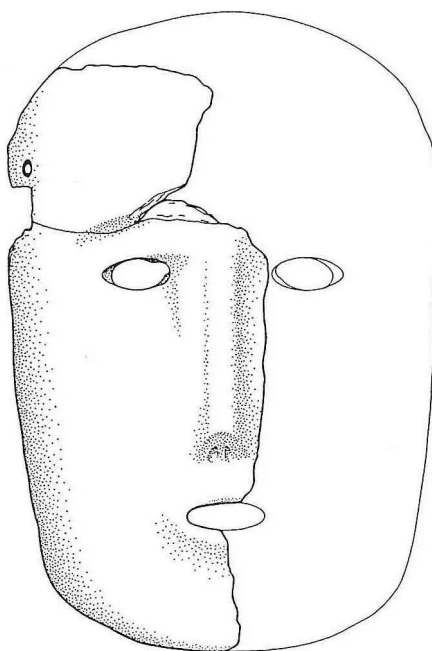
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden 'opgravingen' plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

'Een nieuw gezicht'; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

J.M. Bos en G.J. de Langen¹

Ten zuiden van de haven van Stavoren bevindt zich een grasveld dat tot voor kort als voetbalterrein in gebruik is geweest. Het wordt aan de westzijde begrensd door een verbreed dijklichaam, aan de zuid- en oostzijde door de bebouwing van het hedendaagse stadje. Het gaat om historische grond. Bekend is namelijk dat zich op deze plaats een 16e-eeuws blokhuis (fort) heeft bevonden. De gemeente Nijefurd is van plan op het terrein recreatiewoningen te bouwen. Dit plan vormde de aanleiding om de gemeente te adviseren RAAP Noord-Nederland een waarderend onderzoek te laten uitvoeren, teneinde een beter inzicht te krijgen in de huidige archeologische waarde van het terrein.

Uiteindelijk onderzocht RAAP het terrein in opdracht van de provincie Friesland, mede op verzoek van de gemeente Nijefurd, die het grootste deel van het onderzoek financierde. Het onderzoek zou, indien mogelijk, een indruk moeten leveren van de aanwezigheid, precieze ligging en kwaliteit van de resten van het blokhuis. Iets anders is het dat de geschiedenis van het huidige Stavoren teruggaat tot de volle middeleeuwen. De opgravingen die de ROB in 1963 en 1964 ten zuiden van de stad heeft uitgevoerd, hebben dit onomstotelijk aangetoond (Sarfati, 1973). Daarom werd tijdens het veldwerk eveneens gepoogd de vraag te beantwoorden in hoeverre het terrein voor de studie van middeleeuws Stavoren interessant is. Voor de goede orde moet vermeld worden dat het onderzoek van RAAP slechts van beperkte omvang kon zijn (de Langen et al., 1995). Voor meer informatie is een opgraving nodig.

Het blokhuis

Het blokhuis van Stavoren is in 1522 gebouwd en staat afgebeeld op de kaart die Jacob van Deventer in de 16e eeuw van Stavoren maakte. Op deze kaart, die de situatie van 1549-1570 weergeeft, is te zien dat het blokhuis in het

noordwesten van de stad lag. Volgens Van Deventer bestond de versterking uit een vierkante aarden wal met vier halfronde, stenen hoektorens. Om het blokhuis liep een brede gracht. De ingang tot het blokhuis bevond zich aan de oostzijde en was te bereiken via een brug. Binnen de versterking bevonden zich enkele gebouwen, waarvan sommige uit steen waren opgetrokken. De atlas van Braun en Hogenberg (eerste editie 1580) toont hetzelfde beeld (fig. 1).

Hoewel het blokhuis in februari 1580 werd ontmanteld, werd het reeds in het najaar van 1580 zo goed mogelijk hersteld. In 1581 echter werd het blokhuis aan de stadszijden definitief gesloopt. De zuidoostelijke hoektoren, het zuiddeel van de wal en meer dan de helft van de oostwal verdwenen. De gracht langs deze delen werd gedempt, terwijl het restant van de omwalling samen met de resterende hoektorens werd opgenomen in de nieuwe verdedigingswerken van de stad. Deze situatie is op de kaart van Nicolaas Geilkercken uit 1616 te zien. Deze kaart toont bovendien dat binnen het blokhuis en ook ter plaatse van het gedempte zuiddeel van de gracht deels nieuwe en burgerlijke gebouwen zijn opgetrokken. Voor 1724 moet eveneens de noordoostelijke hoektoren zijn afgebroken, want op een opmeting van dat jaar is deze toren afwezig. Een kaart uit 1811 laat zien dat dan alle torens zijn verdwenen net als de meeste woonhuizen op het terrein. Deze situatie wordt ook weergegeven op de kadastrale kaart van 1832. Op de plaats van het blokhuis, nu bolwerk genaamd, staat zelfs in het geheel geen bebouwing meer, alleen ter plaatse van het zuiddeel van de voormalige blokhuisgracht staan nog twee huisjes. Heden is de blokhuisgracht volledig gedempt en rest ter plaatse van het oude voetbalterrein geen spoor meer van de vroegere omwalling.

Ter voorbereiding van het veldwerk werd enig archiefwerk verricht. Dankzij de kadastrale opmetingen van 1832 bleek het mogelijk de precieze plaats te bepalen van het noordelijke deel

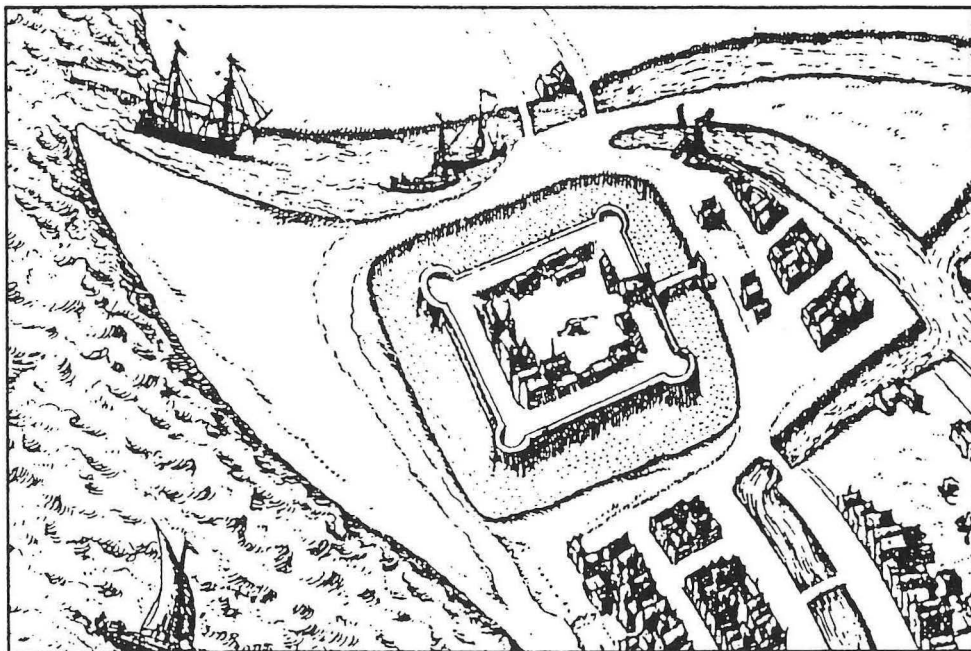

Fig. 1. Het blokhuis en een deel van Stavoren volgens de atlas van Braun & Hogenberg (eerste editie 1580).

van de blokhuisgracht. Vervolgens was het mogelijk om, zij het met een grote mate van onnauwkeurigheid, de schets van Van Deventer op de huidige topografische situatie te projecteren (fig. 2). Deze projectie bevestigt wat men op grond van historische kaarten reeds kon vermoeden, namelijk dat binnen het onderzoeksterrein slechts een deel van het voormalige blokhuis liggen kan. Het betreft de resten van het noord- en oostdeel van de wal en het grootste deel van het binnenterrein. De resten van het westdeel van de wal en de bijbehorende halfronde hoektorens liggen, voorzover nog aanwezig, onder de huidige dijk. De fundamenteën van de zuidoostelijke hoektorens en het zuiddeel van de wal kunnen waarschijnlijk slechts voor een deel binnen het terrein aanwezig zijn.

Door middel van nauwkeurige hoogtemetingen werd de rand van de voormalige gracht langs de noord- en noordoostzijde van het blokhuis in het veld gelokaliseerd. Vervolgens is nagenoeg het gehele voormalige voetbalterrein onderworpen aan een weerstandsmeting. De bewerkte grijswaardenkaart die het resultaat is van

de metingen, toont aan de noordzijde een enkele en aan de oostzijde van het terrein een dubbele donkere baan. De hoge weerstandswaarde en de duidelijke vorm van de banen doen veronderstellen dat de banen verband houden met de aanwezigheid van muren dan wel puinsporen. De baan aan de noordzijde loopt langs de noordzijde van de omwalling zoals die tot in de 19e eeuw bestond, en hoeft daarom niet per se in relatie te staan met het oudere blokhuis. De dubbele baan daarentegen strekt zich verder naar het zuiden uit dan de stadsomwalling. Getuige de overlap met de schets van Van Deventer (fig. 2) is het verantwoord om deze dubbele baan met het blokhuis in verband te brengen. Bovendien springt ter hoogte van de ingang zoals deze door Van Deventer aangegeven wordt, een vierkant iets terug, hetgeen mogelijk wijst op de aanwezigheid van resten van het poortgebouw. De voormalige toren in de noordoosthoek is niet zichtbaar op de grijswaardenkaart. In de zuidoosthoek vervaagt de baan ter plaatse van de buitenste muur tot een wazig geheel. Mogelijk betekent dit dat de muur hier is uitgebroken. De

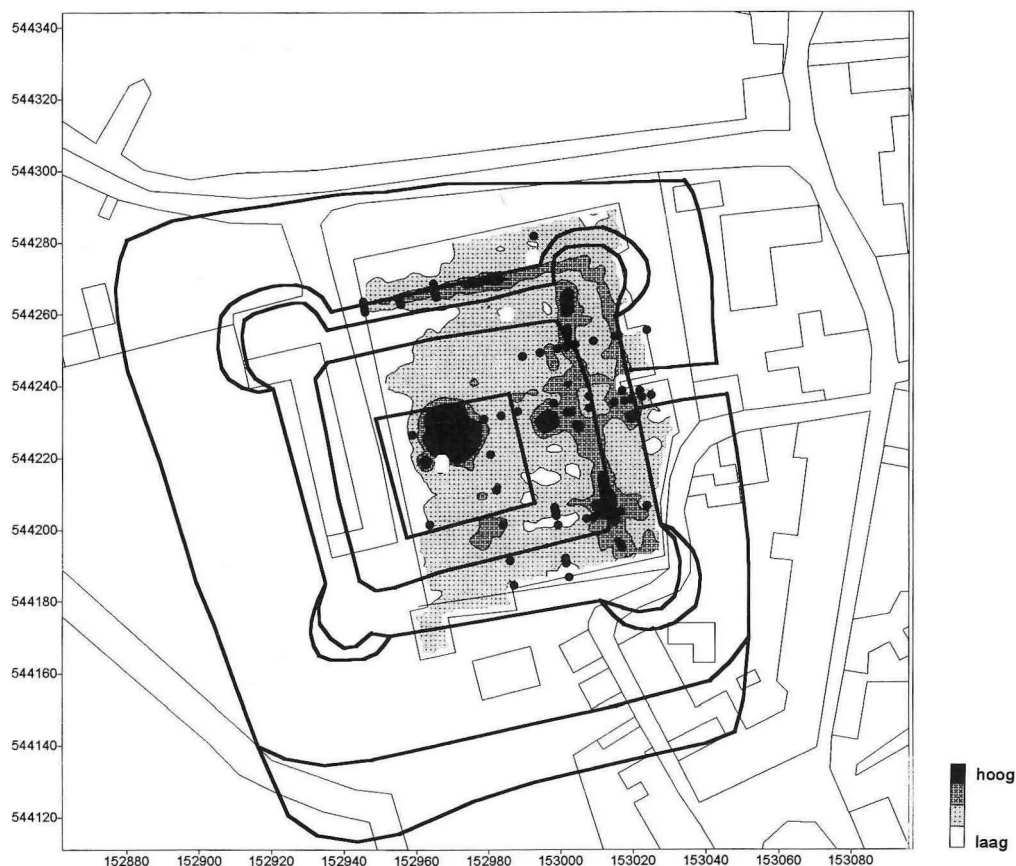

Fig. 2. Bewerkte grijswaardenkaart van de weerstandsmeting met boorpunten (●) en schets van het omgrachte blokhuis volgens Van Deventer, geprojecteerd op de huidige topografische situatie. NB: de plek met hoge weerstand ter plaatse van het voormalige binnenterrein wordt veroorzaakt door de zandvulling van een poel die tot in deze eeuw heeft bestaan.

west- en zuidgrens van het onderzoekgebied laten geen sporen zien van muurwerk, hetgeen overeenkomt met de veronderstelling dat een deel van het voormalige blokhuis buiten het onderzoekgebied ligt. Het booronderzoek toonde aan dat de banen die verband kunnen houden met het blokhuis, inderdaad door muren en puinbanen veroorzaakt worden.

Middeleeuws Stavoren

Het terrein ligt ten noorden van de bewoning aan de westzijde van de Voordelft. Aangenomen wordt dat Stavoren zich langs dit water heeft

ontwikkeld. Het Stavoren aan de Voordelft is minimaal 12e-eeuws. Een oudere component is niet uitgesloten, al gaat men er vanuit dat het historisch bekende vroeg-middeleeuwse Stavoren verspoeld is. De Voordelft buigt even ten zuiden van het onderzoeksterrein met een scherpe hoek naar het oosten af. Deze hoek lijkt secundair. Niet uitgesloten mag worden dat de Voordelft in het verleden een ander tracé heeft gevolgd en bijvoorbeeld langs of zelfs over het onderzoeksterrein liep. Dit betekent dat 12e-eeuws Stavoren zich tot op het onderzoeksterrein kan hebben uitgestrekt.

De resultaten van het booronderzoek lijken dit vermoeden te bevestigen. Op een deel van het

terrein werd namelijk een gelaagd/gebund venig kleipakket, dan wel kleiig veenpakket aangeboord, dat een aantal malen gemengd bleek te zijn met aanzienlijke hoeveelheden houtsnippers. Dit pakket is waarschijnlijk een middeleeuwse ophogingslaag. De laag vertoont qua samenstelling en mogelijk ook qua datering in ieder geval sterke overeenkomsten met het ophogingspakket dat in 1963 en 1964 tijdens de opgraving aan de zuidzijde van Stavoren aangetroffen is. De laag die het pakket met de houtsnippers afdekt, heeft een opbouw die op een langere en meer geleidelijke ontwikkeling lijkt te duiden. Het betreft een plaatselijk licht zandige, humeuze en gelaagde klei, die gemengd is met licht getinte kleibrokken. Bovendien bevatte de laag houtskool, brokken verbrande klei en fragmenten kogelpotaardewerk. Waarschijnlijk betreft het een middeleeuwse bewoningslaag. Deze laag wordt afgedekt door resten uit de periode van het blokhuis en erna.

Opgraven of beschermen

Naar aanleiding van de constatering dat in de ondergrond nog resten van zowel het blokhuis als middeleeuws Stavoren aanwezig zijn, kan worden geconcludeerd dat het onderzochte terrein archeologisch waardevol is. Eigenlijk verdient het te worden beschermd tegen elke vorm van verstoring, een standpunt dat ook door de ROB is ingenomen (Sarfati, 1995). Helaas staat het terrein niet op de Monumentenkaart die in 1984 door de ROB en de provincie Friesland is samengesteld. Gezien het feit dat de gemeentelijke plannen al in een gevorderd stadium verkeren, lijkt een monumentale toekomst voor het terrein uitgesloten. Het komt er eigenlijk op neer dat we allang blij mogen zijn met het feit dat de korte verkenning die RAAP heeft uitgevoerd, in 1996 zal worden gevolgd door een verkennende wetenschappelijke opgraving, en dat ook deze fase van het onderzoek door de gemeente en de provincie Friesland financieel zal worden ondersteund. Een en ander leert dat de Monumentenkaart op korte termijn moet worden bijgewerkt en dat de Friese gemeenten in de toekomst beter dienen te worden voorgelicht over de ligging en waarde van hun bodemarchief.

Veel bekende archeologische terreinen ontbre-

ken ten onrechte op deze Monumentenkaart; de ervaringen in Goutum bevestigen dat ook terreinen als de terpzolen ten onrechte ontbreken (Bos & Jager, deze bundel). Dit werd ten overvloede bevestigd door waarnemingen in de terpzolen van IJslumburen en Groot Ropens, beide nabij Harlingen.

Wil de Monumentenkaart een effectief middel zijn bij de uitvoering van nieuw beleid, dan zal een grote inspanning worden geleverd.

Summary

Plans for new construction in the municipality of Nijefurd prompted an archaeological survey of the site of the former blockhouse at Stavoren. Through documentary research, levelling, soil resistivity measurements and borings, it could be demonstrated that the site still contained remnants of the 16th-century blockhouse. Moreover, the survey corroborated the notion of the site's importance for the study of medieval Stavoren. Unfortunately, inadequate archaeological legislation means that the site can no longer be protected.

Noot

1. RAAP Noord-Nederland, Leeuwarden.

Literatuur

- Langen, G.J. de, P.J. Orbons, T.M. Perger & M.H. Wispelwey, 1995. *Stavoren, gemeente Nijefurd. Archeologisch vooronderzoek naar het voormalige blokhuis* (= RAAP-rapport 129). Amsterdam.
- Sarfati, H., 1973. Digging in Dutch towns: twenty-five years of research by the ROB in medieval town centres. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, pp. 391-403.
- Sarfati, H., 1995. Stavoren, opgraven of niet? *Friesch Dagblad* 30 oktober 1995.